

ՏԱՅՔՈՒՄ ԵՎ ԿՂԱՐՁՔՈՒՄ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՃՅՈՒՂԻ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԹՎԱԿԱՆԻ ՇՈՒՐՁ *

ԼԻԱՆԱ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Բագրատունիներ, Տայք, Կղարջք, Արշիլ II, Աշոտ Մսակեր, Ատրներսեհ, Բագրևանդի ճակատամարտ, Ջուանշեր:

Մինչև VIII դ. Բագրատունիները կապ չունեին վրացական իշխանության հետ, որը կարելի է հիմնավորել հենց վրացական աղբյուրներով: Հետևաբար, Տայքը, որպես Բագրատունիների մի ճյուղի տիրույթ, չէր կարող պատկանել վրաց պետությանը: Ուստի Տայքում հաստատված Բագրատունիների իշխանության պատմությունը պետք է սկսել VIII դ., իսկ առավել հստակ՝ Աշոտ Կույրի (732–748 թթ.) որդի Վասակից ու նրա թոռ Ատրներսեհից:

Համաձայն XIII դ. պատմիչ Վարդան վարդապետի՝ Աշոտ Կույրի թոռ Աշոտ Մսակերը (մահ. 826 թ.) արաբներից ազատագրեց Շիրակը և Աշոցքը ու գրավեց նաև Տայքը, որտեղ էլ հիմնեց Կայմախ ամրոցը և այնտեղ տեղափոխեց իր ընտանիքը¹: Իսկ թե ե՞րբ է դա տեղի ունեցել, կրկին վկայում է Վարդանը. “... անկելոցն ի մեծ պատերազմին”², այսինքն՝ 775 թ. Բագրևանդի ճակատամարտից հետո, երբ հայերը պարտություն կրեցին արաբներից: Համաձայն Ն. Ադոնցի՝ Աշոտ Մսակերը 803–805 թթ. ժամանակահատվածում է տիրել Տայքին³: Նա, մեջբերելով VIII դ. պատմիչ Ղևոնդի վկայությունը, գրում է. “Ուղիղ հարյուր տարի առաջ Աշոտի նախնիքներից մեկը, Սմբատ Բյուրատյան, թողել էր Դարոյնք և հաստատվել Տայքի Թուխարք բերդում, “եւ զգուշանայր յորդոցն Իսմայելի (արաբների – Լ. Ն.)”⁴: Խոսքը վերաբերում է 703 թ. Վարդա-

* Ընդունվել է տպագրության 19. II. 2019 թ.: ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի միջին դարերի պատմության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող: Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել գիտական ղեկավար, պ. գ. թ., դոցենտ Ա. Շահնազարյանը (05. IV. 2019 թ.):

¹ Տե՛ս Հավաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ (այսուհետև՝ Վ ա ր դ ա ն վ ա ր դ ա պ ե տ), ի Վենետիկ, 1862, էջ 76:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Ն. Ադոնցի. Երկեր, հ. Ա, Երևան, 2006, էջ 449:

⁴ Պատմաբանութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց, որ յաղագս երեւելոյն Մահմետի եւ զկնի նորին, թէ որպէս եւ կամ որով արինակաւ տիրեցին տիեզերայ, եւս առաւել թէ Հայոց

նակերտի ճակատամարտից հետո Սմբատ Բագրատունու (Բյուրատյան)՝ Տայքի Թուխարք բերդում հաստատվելուն⁶: Հնարավոր է, որ Ն. Ադոնցին նման եզրահանգման հիմք է տվել Վարդան պատմիչի վկայությունն առ այն, որ Աշոտ Մսակերը՝ Տայքում հիմնելով Կալմախ ամրոցը, “բնակեցուցանե ի նմա զընտանիս իւր. և ինքն (Աշոտ Մսակեր – Լ. Ն.) նմանեալ նախնոյն իւրոյ Սմբատայ, որդւոյ Բիրատայ իշխանի Սմբատաւանայ”⁷: Այսինքն՝ Վարդանի նշած Սմբատը, ով Սմբատավանի կամ Բաբերդի իշխան Բյուրատի որդին էր, Ղևոնդի հիշատակած Սմբատ (Բյուրատյան) Բագրատունին է, ով հաստատվել էր Տայքի Թուխարք ամրոցում:

Փորձենք պարզել Սմբատ Բագրատունի (Բյուրատյան) իշխանի Թուխարքում հաստատվելու ժամանակը: Ստույգ է, որ դա տեղի է ունեցել Բյուզանդիայի Տիրերիոս III (698–705 թթ.) կայսեր օրոք, այսինքն՝ մինչև 705 թ., քանի որ կայսրը Վարդանակերտի ճակատամարտից հետո Սմբատ Բագրատունուն շնորհել էր կուրապաղատի տիտղոս, և վերջինս գնացել էր Տայք⁸: Ապա կայսրը նրան տվել է “զքաղաքն, որ անուանեալ կոչի Փոյթ՝ ի կողմանն Եզեր աշխարհին, և բնակեցան ի նմա ամս 9 (6)”⁹: Այսինքն՝ ըստ Ղևոնդի, նրանք այնտեղ բնակվել են 6 տարի: Եթե Սմբատն ու իր համախոհները 703–705 թթ. միջակայքում են գնացել Փոյթի, ապա պատմիչի նշած 6 տարին համապատասխանում է մոտ 709–711 թթ., որից հետո Արմինիայի ոստիկան Աբդլ-Ազիզի միջնորդությամբ վերադարձել են Հայաստան¹⁰: Ն. Ադոնցը նրանց վերադարձը դնում է մոտ 712 թ.¹¹: Քանի որ Աբդլ-Ազիզը ոստիկան է եղել 705–709 թթ.¹², հետևաբար, Սմբատ Բագրատունին (Բյուրատյան) վերադարձել է ամենաուշը մինչ 709 թ., ուստի դրանից հանելով նրա՝ Փոյթում անցկացրած 6 տարիները՝ ստացվում է՝ նա Տայքում եղել է 703 թ., այսինքն՝ ապստամբությունից անմիջապես հետո: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը ևս Սմբատի վերադարձը թվագրում է 709-ով¹³:

ազգիս (այսուհետև՝ Ղևոնդ վարդապետ).– Մատենագիրք Հայոց, հ. 9, Ը դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2007, էջ 751:

⁵ Ն. Ադոնց. նշվ. աշխ., էջ 449:

⁶ Տե՛ս Ղևոնդ վարդապետ, էջ 750–751:

⁷ Վարդան վարդապետ, էջ 76:

⁸ Տե՛ս Ղևոնդ վարդապետ, էջ 750, А. Тер-Гевондян. Армения и Арабский халифат. Ереван, 1977, с. 76, տե՛ս նույնի՝ Հայաստանը VI–VIII դարերում, Երևան, 1996, էջ 126:

⁹ Ղևոնդ վարդապետ, էջ 757:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹ Տե՛ս Ն. Ադոնց. նշվ. աշխ., էջ 483:

¹² Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան. Արմինիայի ոստիկանների ժամանակագրությունը.– Հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2003, էջ 387:

¹³ Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան. Հայաստանը VI–VIII դարերում, էջ 137:

Հետևաբար, դատելով Ն. Ադոնցի խոսքերից՝ Աշոտ Մսակերը նրանից ուղիղ 100 տարի հետո, այսինքն՝ մոտ 803–805 թթ. միջակայքում է հաստատվել Տայքում, առավել ճշգրիտ՝ 803 թ.: Մակայն համամիտ չենք այդ տեսակետին, քանի որ, ինչպես Վարդան վարդապետն է վկայում, Գնունիների տոհմը, նեղվելով Հայաստանում հաստատված արաբական ցեղերից, դիմում է Աշոտ Մսակերի օգնությանը, ով էլ 1000 զինվորով գնում է Ադիովիտ և այդ տոհմը տեղափոխում Տայք՝ բնակեցնելով այնտեղ¹⁴: Այսինքն՝ կարելի է ենթադրել, որ Աշոտ Մսակերը մինչ այդ արդեն տիրում էր Տայքին:

Համաձայն Ա. Տեր-Ղևոնդյանի՝ Գնունիների տեղափոխումը Տայք տեղի է ունեցել մոտ 790 թ., առավել ստույգ՝ 785–790 թթ.¹⁵: Հետևաբար, Աշոտը մինչ այդ արդեն պետք է հաստատված լիներ այնտեղ: Ընդ որում, Ա. Եղիազարյանը գտնում է, որ 774–775 թթ. հակաարաբական ապստամբությունից հետո Տայքը, ինչպես նաև քաղաքական ասպարեզից հեռացած Մամիկոնյանների ու Կամսարականների մյուս տիրույթները, «ժառանգական իրավունքով անցել էր Բագրատունիներին, քանի որ Հայոց իշխան Աշոտ Մսակերի մայրը Մամիկոնյան էր, իսկ Մամիկոնյանները ապստամբությունից առաջ տիրում էին Տայքին»¹⁶: Այն, որ Մամիկոնյաններին ու Կամսարականներին պատկանող տիրույթներն անցել են Աշոտ Մսակերին, վկայում է նաև Ասողիկը¹⁷: Մակայն Աշոտը ժառանգական իրավունքով չէ, որ տիրել է Տայքին ու Կամսարականների տիրույթներին: Նա, ըստ Վարդանի, իր եղբայր Շապուհի հետ «հարին զգորսն Իսմայելի՛ որ անդ (Շիրակ – Լ. Ն.), և գրաւեցին յինքեանս զՇիրակ և զԱշոցք, և զգաւառն Տայոց»¹⁸: Իսկ Ասողիկը նշում է, որ Աշոտը «գանձագին արար զգաւառն Աշրարունեաց յազգէն Կամսարականաց»¹⁹: Ն. Ադոնցը հավանական է համարում, որ «785 թ., երբ մեռավ Խազրաց դեմ պատերազմելիս Ներսէհ Կամսարական, այնուհետև Կամսարական իշխաններ չեն հիշվում: Պետք է ենթադրել, որ տոհմը սպառվել էր: Աշոտ Մսակերը օգտվեց այս հանգամանքից և Կամսարականների ժառանգներից գնեց Արշարունիքի մի մասը»²⁰: Բացի այդ, ըստ Ն. Ադոնցի, Արշարունիքին տիրելուց (785 թ.) հետո է Մսակերը գրավել նաև Շիրակը, Աշոցքն ու Տայքը²¹: Հետևաբար, Աշոտ Մսակերն

¹⁴ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 77:

¹⁵ Տե՛ս А. Тер-Гевондян. Նշվ. աշխ., էջ 125:

¹⁶ Ա. Եղիազարյան. Տայքի իշխանությունը Հայ Բագրատունիների տերության համակարգում. – ՊԲՀ, 2008, № 3, էջ 199, հմմտ. ն ու լ յ ն ի՝ Հայ Բագրատունիների տերությունը (885–905 թթ.), Երևան, 2011, էջ 114:

¹⁷ Տե՛ս Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական (այսուհետև՝ Ա ս ո ղ ի կ), Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 106:

¹⁸ Վարդան վարդապետ, էջ 76:

¹⁹ Ա ս ո ղ ի կ, էջ 106:

²⁰ Ն. Ադոնց. նշվ. աշխ., էջ 448:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում:

ապստամբությունից (774–775 թթ.) անմիջապես հետո “ժառանգական իրավունքով” չտիրեց այդ տարածքներին, քանի որ դրա համար ժամանակ էր հարկավոր: Ըստ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի՝ դա պետք է տեղի ունեցած լիներ 775–784 թթ. միջակայքում: Նրա տեսակետի հիմքում ընկած են Ղևոնդի և վրացական աղբյուրների տեղեկությունները: Իսկ Յ. Մարկվարտը կարծում է, որ Աշոտ Մսակերը մինչև 788 թ. “պատմութեան մեջ չերեւար”²², այսինքն՝ այդ տարածքներին Բագրատունի իշխանի տիրելը տեղի է ունեցել դրանից հետո: Աշոտ Մսակերի՝ Տայքին տիրելու ժամանակին դեռ կանդրադատանք, իսկ այժմ ներկայացնենք վրացական աղբյուրների տեղեկությունները:

Վրաց հեղինակներից Ջուանշերը (XI դ.) հայտնում է, որ Ադարնասե Կույրի եղբորորդի Ադարնասեն՝ Վրաց թագավոր Արչիլի մոտ գնալիս, “այդ նույն ժամանակ, մի քանի պիտիաշխների (իշխանների) չթույլատրեցին գնալ Կղարջք, նրանց մի մասը գնաց Տայք և տեր դարձավ մի ժայռի, որը կոչվում էր Կալմախի, և այնտեղ հիմնեց ամրոց”²³: Պատմիչի նշած Ադարնասե Կույրը՝ նույն ինքը՝ Աշոտ Կույրն է, իսկ նրա եղբորորդի Ադարնասեն՝ ոչ թե եղբորորդին էր, այլ նրա որդի Վասակը և նրա որդի Ատրնեքսեհը, որոնք ևս Բագրևանդի (775 թ.) ճակատամարտի պարտությունից հետո հեռացել էին Տայք ու Կղարջք և հիմք դրել Բագրատունիների վրացական ճյուղին²⁴: Անկասկած, վրաց պատմիչի նշած “պիտիաշխներն” էլ Աշոտ Մսակերն ու նրա հետ Տայք տեղափոխված իշխաններն էին. Վարդանի տեղեկություններին դեպքերի նկարագրության նմանությունն ու հիմնած ամրոցի անունը՝ Կալմախ, այդ փաստի ապացույցն են: Սակայն կարևոր է նաև, որ, ըստ Ջուանշերի, Աշոտը և իր հետ գնացած իշխաններն Աշոտ Կույրի որդու ու թոռան հետ “միաժամանակ” են անցել Տայք: Հետևաբար, առավել կարևորվում է այն հարցը, թե ե՞րբ են վերջիններս գնացել Տայք ու Կղարջք: Դա պարզելու համար մեզ կրկին օգնում է վրաց, կարելի է ասել, ամենահավաստի աղբյուրը՝ Ջուանշերը: Վերջինս թեև որոշ դեպքերի ժամանակագրությունը շփոթել է, սակայն դրանք հնարավոր է ուղղել և դնել ըստ իրենց ժամանակագրական հերթակա- նության:

Համաձայն Ջուանշերի, էմիր Խուլի [վրաց. բնագրում՝ *ամոր ցրոյ*- Ամիր Ղրու (Քրու)] կողմից Քարթլին գրավելու ժամանակ Ադարնասեն գնացել էր Գուարամ կուրապաղատի որդիների մոտ՝ Կղարջք և մնացել էր այնտեղ ու դիմել էր Արչիլին²⁵: Վերջինս, վրաց արքա Արչիլ II-ն էր՝ Ստեփանոս II-ի որդին և Միհրի եղբայրը, ով իշխել է VII դ.

²² Յ. Մարկվարտ. Վրական Բագրատունեաց ծագումը, գերմաներեն թարգմանեց Հ. Մ. Հապոզեան, Վիեննա, 1915, էջ 122:

²³ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტომი I (այսուհետև՝ ქართლის ცხოვრება, ტომი I), თბილისი, 1955, გვ. 243, *Картлис Цховреба. История Грузии (այսուհետև՝ Картлис Цховреба)*. Тбилиси, 2008, с. 112.

²⁴ *Տէ՛ս Վարդան վարդապետ*, էջ 81–82:

²⁵ *Տէ՛ս* Картлис Цховреба, с. 112.

երկրորդ կեսից մինչև VIII դ. առաջին քսանամյակը (668–718 թթ.): Արշիլի կառավարման թվերը հաստատ չեն և ոմանք նրա գահակալումը հասցնում են 705–745 թթ.²⁶: Հետևաբար, Աշոտ Կույրի որդին կամ թոռը չէր կարող նրա մոտ գնացած լինել, նույնիսկ եթե իսկապես Արշիլն իշխել է մինչև 745 թ., քանի որ կասկածից վեր է, որ Բագրատունի իշխանները Վրաց արքայի մոտ են գնացել Բագրևանդի ճակատամարտից հետո: Ջուանշերն էմիր Խուլին նույնացնում է Մուհամմադի որդի Մուրվանի հետ, որին Քարթլի էր ուղարկել «Էշիմ՝ Աբդալ-Մելիքի որդին»²⁷: Վերջինս արաբ խալիֆ Աբդալ-Մալիքն է (685–705 թթ.), իսկ Էշիմը՝ նրա որդի խալիֆ Հիշամը (724–743 թթ.): Պատմիչի նշած Մուհամմադի որդի Մուրվանն Արմինիայի ոստիկան էր նշանակվել 732–733 թթ. և Հայաստանից հեռացել 743–744 թթ.²⁸ ու դարձել խալիֆ (744–750 թթ.): Մուրվանն էր, որ Աշոտ Բագրատունուն (Աշոտ Կույրին) նշանակեց Հայոց իշխան²⁹: Արդեն իսկ ակնհայտ է, որ այս Մուրվանն ոստիկանի օրոք չէին տեղի ունեցել Բագրևանդի ճակատամարտն ու դրան հաջորդող դեպքերը: Սակայն Ջուանշերն այս ոստիկանին է տալիս «Ղու (Քրու)- Խուլ» մականիքը, մինչդեռ Ղևոնդ պատմիչը նման կերպ բնորոշում է Աբդալ-Ազիզ ոստիկանին. «... առաքե [Վալիդ I խալիֆը (705–715) – Լ. Ն.] զԱբդալ-ազիզ ոմն, որ էր խալիֆ լսելեալ»³⁰, այսինքն՝ խուլ էր: Վերջինս, որի ամբողջական անունն է՝ Աբդալ-Ազիզ իբն Հատիմ ալ-Բահիլի, համաձայն Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, ոստիկան է եղել 705–709 թթ.³¹, որի ջանքերով Փոթիից Հայաստան վերադարձան վերը հիշված Սմբատ Բյուրատյանն ու այլ իշխաններ³²: Քանի որ հազիվ թե երկու ոստիկաններն էլ՝ Աբդալ-Ազիզն ու Մուրվանը, խուլ են եղել, ուստի ենթադրելի է, որ պատմիչները շփոթել են նրանց: Դեպքերին ժամանակակից պատմիչ Ղևոնդը դժվար թե շփոթեր նման արատ ունեցող ոստիկանին, ուստի, առավել հավաստի է թվում, որ «Խուլ»-ը ոչ թե 732 թ. ոստիկան նշանակված Մուրվանն էր, այլ՝ Աբդալ-Ազիզը (705 թ.): Ն. Ադոնցն իրավացիորեն կարծում է, որ Ջուանշերին շփոթության մեջ են գցել վերոհիշյալ Սմբատ Բագրատունու (Բյուրատյան)՝ Տայքի Թուխարք ամրոց ու այնտեղից Փոթի գնալու դեպքերը, որոնք էլ արձագանք են գտել վրաց պատմիչի մոտ, և նա ոչ միայն Սմբատ Բագրատունուն նույնացրել է Ատրնեսեհի կամ Վասակի հետ, այլև՝ նրանց Կղարջք գնալու իրադարձությունները՝ Սմբատի Փոթի գնալու հետ: Ուստի Ջուանշե-

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ծանոթ. 1, էջ 137: Արշիլի կառավարման թվականների վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Матиане Картлиса. Перевод, введение и примечания М. Д. Лордкипанидзе. Тбилиси, 1976, ծանոթ. 4, էջ 62–63:

²⁷ Տե՛ս ქართველთა ცხოვრება, ტომი I, էջ 233, Картлис Цховреба, с. 108.

²⁸ Տե՛ս Ա. Տեր - Ղևոնդյան. Արմինիայի ոստիկանների ժամանակագրությունը, էջ 388:

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁰ Ղևոնդ վարդապետ, էջ 757:

³¹ Տե՛ս Ա. Տեր - Ղևոնդյան. Արմինիայի ոստիկանների ժամանակագրությունը, էջ 387:

³² Տե՛ս Ղևոնդ վարդապետ, էջ 757, Ասոդիկ, էջ 125:

րը շփոթել է նաև հիշյալ ոստիկաններին՝ Աբդի-Ազիզին ու Մուրվանին, և վերջինիս կոչել «Խուլ»³³: Հետևաբար, շփոթության արդյունքում Բագրատունի իշխան Ատրներսեհի Կդարջքում հաստատվելը, հավանաբար, Ջուանշերին «ստիպել է» կարծել, թե նա է գնացել Արչիլ թագավորի մոտ և բնակության տարածք խնդրել: Ավելացնենք՝ դեպքերի նույնացման օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ Արչիլը՝ նույն ինքը՝ Արչիլ II-ը, Մմբատ (Բյուրատյան) Բագրատունի՝ Տայք և Փոթի գնալու ժամանակ էր իշխում Քարթլիում, իսկ Կդարջքում կարող էին իշխել Գուարամ կուրապաղատի որդիները: Մակայն, ինչպես կտեսնենք ստորև, զարմանալիորեն այդ փաստն անտեսել են Ն. Ադոնցը, նաև՝ Մ. Բրոսսեն ու Յ. Մարկվարտը: Այսինքն՝ Արչիլի մոտ գնացել են ոչ թե Աշոտ Կույրի որդի Վասակն ու թոռ Ատրներսեհը, այլ՝ Մմբատ (Բյուրատյան) Բագրատունին:

Չնայած դեպքերն ու դեմքերը շփոթելու իր իրավացի ենթադրությանը՝ այնուամենայնիվ, Ն. Ադոնցը շարունակել է կարծել, որ Ատրներսեհը 775 թ. գնացել էր Արչիլի մոտ. ընդ որում, ըստ նրա, Արչիլը մահացել է 786 թ.³⁴: «Արչիլի վկայաբանություն»-ից տեղեկանում ենք, որ էմիր Դրուից (Խուլից) 50 տարի անց, ուն Չիչնաում (վրացերեն բնագրում՝ ՋոՖնայթ-Ճիճնաում)՝ Մուհամմեդի որդին, որին կոչում էին նաև Ասիմ, մտավ Քարթլի³⁵: Չիչնաում էր, որ սպանել տվեց Արչիլին³⁶: Ն. Ադոնցը, Մուրվանի գալու 732 թ. ավելացնելով 50 տարի, Արչիլի մահվան տարին համարում է մոտ 781 թ.³⁷: Ղևոնդը վկայում է, որ Խազիմ անունով արաբ ոստիկանը Դվինում սպանել տվեց Համազասպ և Սահակ Արծրունիներին՝ ՄԼԳ (233), Հայոց թվականին, հայտնության օրերին³⁸ այսինքն՝ 785 թ., Մուսե խալիֆի (785–786) օրոք: Այս խալիֆի ժամանակ. «... սպան եւ զիշխանն Վրաց չարաչար մահուամբ. զի վերամբարձ առեալ զոտիցն եւ զձեռացն՝ ընդ մէջ կտրէր զմատաղութին հասակի նորա»³⁹, – գրում է պատմիչը: Ն. Ադոնցը գտնում է, որ այս Վրաց անանուն իշխանն Արչիլն է, ինչպես կարծում են նաև Մ. Բրոսսեն և Յ. Մարկվարտը՝ հիմք ընդունելով նահատակության տարին (785 թ.) և ոստիկանի անունը (Խազիմ)⁴⁰: Ղևոնդի նշած Խազմ ոստիկանը՝ Խուզայմա իբն Խազիմ

³³ Տե՛ս ն. Ադոնց. նշվ. աշխ., էջ 483:

³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 484:

³⁵ Տե՛ս ქართლის ცხოვრება, ტომი I, էջ 245, Летопись Картли. Перевод, введение и примечания Г. В. Цулая.– Памятники грузинской исторической литературы, IV. Тбилиси, 1982, с. 41; Картлис Цховреба, с. 135.

³⁶ Տե՛ս ქართლის ცხოვრება, ტომი I, էջ 247, Летопись Картли, с. 43; Картлис Цховреба, с. 136.

³⁷ Տե՛ս ն. Ադոնց. նշվ. աշխ., էջ 484:

³⁸ Տե՛ս Ղևոնդ վարդապետ, էջ 848 (մատենագրքում գրած է 784 թ.):

³⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰ Տե՛ս ն. Ադոնց. նշվ. աշխ., էջ 484: Ընդ որում, Ն. Ադոնցը Ղևոնդի նշած ՄԼԳ (233) թվականը կարդում է ՄԼԴ (234) և նահատակության տարին համարում 786 թ.: Հմմտ. Histoire

ալ-Տամիմին (786–787 թթ.) էր, ով, համաձայն Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, պատմիչի նշած ժամանակ (785 թ.), հավանաբար, ոստիկանի տեղակալն է եղել⁴¹: Մրա անունը, ըստ Ն. Ադոնցի, վրացական աղբյուրում աղավաղված ձևով է հիշվում՝ Ջիջում-Ասիմ, մինչդեռ պետք է լինի Խիզում-Ասիմ, իսկ «մատաղության հասակի» խոսքը, նրա կարծիքով, վերաբերում է Արչիլին, ինչը նշանակում է, որ նա չէր կարող իշխած լինել 50 տարի: Ուստի համաձայն Ն. Ադոնցի՝ վկայաբանության հեղինակը փորձել է հարթել սխալ ժամանակագրությունը և Արչիլի կառավարումը հասցրել մինչև 786 թ.⁴²:

Մենք համամիտ չենք Ն. Ադոնցի տեսակետին, քանզի չենք կարծում՝ Ղևոնդի նշած նահատակված անանուն Վրաց իշխանն Արչիլն է, քանի որ վերջինս Ստեփանոս II-ի որդին էր, ով իշխել է VII դ. ընթացքում: Նույնիսկ եթե, համաձայն աղբյուրների, Արչիլը միանձնյա կառավարել է եղբորից՝ Միհրից հետո 50 տարի, միննույնն է, նրա գահակալումը չի հասնի մինչև 781 թ. կամ 786 թ.: Բացի այդ, եթե, ինչպես վերը նշվեց, արաբ Խուլ ոստիկանը եղել է ոչ թե Մուրվանը, այլ Աբդլ-Ազիզը, ապա նրա գալուց (705 թ.) հետո 50 տարի անց ժամանակը հասնում է մոտ 755–759 թթ.: Հետևաբար, Արչիլի մահը պետք է տեղի ունեցած լինի դրանից ոչ ուշ: Կասկածելի է նաև աղբյուրի նշած Խուլ ոստիկանից «50 տարի հետո» Չիչնաումի Քարթլի գալը, քանի որ «Քարթլիի մատնության»-ի հայերեն թարգմանությունում նշվում է հետևյալը. «Արդ զկնի երկոտասան ամաց գնալոյ Խուլ ամիրային, եկն Ճիճնաում, որդի Մահադիայ ... որ և կոչեին Ասիմ»⁴³: Չիչնաումի գալը, փաստորեն, տեղի է ունեցել Խուլ ամիրայի հեռանալուց 50 տարի հետո, իսկ Ն. Ադոնցը հաշվում է ոչ թե Մուրվանի հեռանալու (744 թ.), այլ գալու թվականից (732 թ.) 50 տարի հետո, որի դեպքում նրա գալը կստացվեր 794 թ.: Ջուանշերի «Պատմության» վրացերեն բնագրում ևս նշվում է, որ Խուլի «հեռանալուց» մոտ 50 տարի հետո արաբները փորձեցին մտնել Քարթլի⁴⁴: Աղբյուրը, չի նշում որևէ անուն կամ Արչիլի մահվան մասին: Մակայն հաջորդ նախադասությամբ նա հայտնում է Արչիլի որդիների ու դուստրերի մասին. «... և ուներ Արչիլը երկու որդի՝ Ջուանշերը և Հովհաննը, չորս դուստր՝ Գուրանդուխտ, Մարիա, Միրանդուխտ և Շուշան»⁴⁵: Ընդ որում, Ջո-

de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle par M. Brosset, 1re partie, S.-Petersbourg, 1849 (այսուհետև՝ M. Brosset), ծանոթ. 2, էջ 253, Յ. Մ ա ր կ վ ա ր տ. նշվ. աշխ., էջ 86:

⁴¹ Տե՛ս Ա. Տեր - Ղևոնդյան. Արմինիայի ոստիկանների ժամանակագրությունը, էջ 390:

⁴² Տե՛ս Ն. Ադոնց. նշվ. աշխ., էջ 484:

⁴³ Համառոտ Պատմութիւն Վրաց ընծայեալ Ջուանշերի պատմիչի (այսուհետև՝ Ջուանշեր), Վենետիկ, 1884, էջ 103, «Քարթլիս Յիտվրերայի» կամ Վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը (այսուհետև՝ «Քարթլիս Յիտվրերայի» հին հայերեն թարգմանությունը), վրացերեն բնագիրը և հին հայերեն թարգմանությունը ուսումնասիրությամբ և բարոգրքով լույս ընծայեց Իլիա Աբուլաձեն, Թբիլիսի, 1953, էջ 204:

⁴⁴ Տե՛ս Карталис Цховреба, с. 112. ქართველთა ცხოვრება, ტომი I, էջ 244:

⁴⁵ Նույն տեղում:

ւանջերի “Պատմությունն” ավարտվում է հենց այդ տեղեկությամբ, ինչից կարելի է ենթադրել, որ արաբների գալու ժամանակ կամ “Խուլի “հեռանալուց” մոտ 50 տարի հետո” Արչիլը սպանվել էր: Բացի այդ, հայերեն թարգմանությունում 50-ի փոխարեն նշված է “երկոտասան”, այսինքն՝ 20 տարի, հետևաբար, Չիչնաումը եկել է Աբդի-Ազիզ Խուլի հեռանալուց 20 տարի հետո՝ 729 թ.: Իսկ եթե նույնիսկ Խուլ ուստիկանը Մուրվանն էր, ապա վերջինիս հեռանալուց 20 տարի հետո՝ 764 թ.: Կարծում ենք, ճիշտ չէ Չիչնաում-Ասիմին նույնացնել Խուլայմա իբն Խազիմ ալ-Տամիմի ուստիկանի հետ, քանի որ, ելնելով ժամանակագրական տվյալների վերը կատարված քննությունից, Չիչնաումը պետք է Քարթլի գնացած լինի առավել վաղ, քան Խուլայմա իբն Խազիմ ալ-Տամիմի կառավարումը (786–787 թթ.): Ընդ որում, Չիչնաում-Ասիմն աղբյուրներում այլևս չի հիշվում: Կարելի է կարծել նրա անունն Ասիմ էր, իսկ “Չիչնաում”-ը՝ լոկ մակդիր⁴⁶:

Մուրվան ուստիկանից հետո՝ 744 թ., մեկ այլ արաբ ուստիկան է նշանակվել, որի անունը, ի դեպ, Ասիմ իբն Աբդալլահ իբն Յազիդ (Եզիդ) ալ-Հիլալի էր և նույն տարում էլ սպանվել է⁴⁷: Ասիմ անունով այլ ուստիկան հայտնի չէ: Հետևաբար, ենթադրելի է՝ Չիչնաում-Ասիմը նույն՝ Ասիմ իբն Աբդալլահ իբն Յազիդ ալ-Հիլալին է, որի կառավարման թվականն էլ մոտավորապես համապատասխանում է Աբդի-Ազիզ Խուլի կառավարումից 50 տարի անց ժամանակաշրջանին, այսինքն՝ 759 թ. (թեև մոտ 10 տարին չի համընկնում այսինքն՝ 744 թ. համեմատ): Մակայն չի բացատրում, որ վրացերեն բնագրի “*ორმოცდაათი*”-ի⁴⁸ (օրմոցդասթի՝ 50) փոխարեն պետք է լինի “*ორმოცი*” [օրմոցի՝ 40, այսինքն՝ վրացերեն տասնյակ թվերի կազմության համակարգի վերջի “*ათი*”-ին (“աթին”) ավելացվել է և դարձել “*ორმოცდაათი*”-ի (օրմոցդասթի՝ 50)], այսինքն՝ պետք է լինի 749 թ. չհաշված, որ Ջուանջերի վրացերեն տեքստում նշվում է “մոտ 50” տարի⁴⁹:

Հետևաբար, կարելի է նշել, որ Արչիլ թագավորի սպանությունը կատարվել է 744–745 թթ.: Ուստի Ն. Ադոնցը սխալվում է՝ կարծելով, թե աղբյուրը նրա կառավարման տարիները՝ մոտ 50 տարի, չափազանցրած է ներկայացնում: Մակայն, քանի որ նրա գահակալման սկիզբը համընկնում է Հուստինիանոս II-ի (685–695 թթ., 705–711 թթ.)

⁴⁶ Ե՛վ Ջուանջերը, և՛ “Արչիլի վկայաբանության” հեղինակը նշում են, որ Չիչնաումի օրոք բազում ավերածություններ ու կոտորածներ են եղել, ինչպես էմիր Խուլի օրոք: Ուստի, հնարավոր է նրան այդպես են կոչել իր դաժան գործունեության համար, քանի որ վրացերենում կան ჰეჰევა (ձեճդվա), ჯოჯგნა (ջիջգնա), ჩიხევა (չիչքնա) և წიწგნა (ծիծգնա) բառեր, որոնք նշանակում են՝ տրորել, ճմլել, ճխլել, ծվատել, փորել, քրքրել, բզկտել և այլն:

⁴⁷ *St u A. Ste - 7 n n ij a n*. Արմինիայի ուստիկանների ժամանակագրությունը, էջ 388:

⁴⁸ ქართლის ცხოვრება, ტომი I, გვ. 245.

⁴⁹ *St u ქართლის ცხოვრება, ტომი I, էջ 244, Картлис Цховრება, с. 112.*

կառավարման շրջանին⁵⁰, և, ինչպես պարզվեց նա մահացել է 744–745 թթ., ապա իսկապես նա կառավարել է մոտ 50 տարի: Հետևաբար, 774–775 թթ. ապստամբության մասնակից Բագրատունի իշխանները՝ Ատրներսեհն ու Վասակը, ինչպես նաև Աշոտ Մսակերն ու իր հետ Տայք գնացածները, ապստամբությունից հետո չէին կարող դիմել Արչիլին: Ուստի, Ղևոնդի նշած Խուզայմա իբն Խազիմ ալ-Տամիմի կողմից նահատակված անանուն “Վրաց իշխան”-ն Արչիլը չէր:

Վերջինս ուներ երկու որդի՝ Հովհանը և Ջուանշերը, որոնք էլ հոր մահից հետո ժառանգեցին իշխանությունը, և, ամենայն հավանականությամբ, պատմիչի հիշատակած “Վրաց իշխանը” նրանցից մեկն էր: Ընդ որում, արքայազն Վախուշտը Ջուանշերի մահվան թվական է համարում 787-ը (քրոնիկոնի 7-րդ տարին)⁵¹, իսկ Հովհանինը՝ 786 թ.: Այսինքն՝ վերջինիս մահվան թվականը համապատասխանում է հենց Ղևոնդի նշած Արծրունի իշխանների հետ նահատակված անանուն “Վրաց իշխանի” մահվան ՄԼԳ (կամ ՄԼԴ) Հայոց թվականին (785 թ. կամ 786 թ.): Հետևաբար, կարելի է եզրակացնել, որ պատմիչի նշած “Վրաց իշխան”-ը՝ Հովհանն է, որի երիտասարդ տարիքն էլ կարող էր պատմիչի կողմից հիշվել “գմատադուրիւն հասակի”⁵²: “Վրաց Տարեգիրք”-ը, սակայն, նշում է, որ Ջուանշերը բավական ծեր հասակում է մահացել⁵³, ուստի, եթե Հովհանը նրանից մեկ տարի շուտ էր մահացել, ինչպես վկայում է Վախուշտը, ապա նա ևս ծեր պետք է լիներ:

Դատելով կատարված քննությունից՝ հաստատապես կարելի է նշել՝ Աշոտ Կույրի որդին՝ Վասակը, կամ որ առավել հավանական է՝ վերջինիս որդի Ատրներսեհը, գնացել է ոչ թե Արչիլի, այլ՝ նրա որդի Ջուանշերի մոտ: Վերջինս էլ տարածքներ է տվել Բագրատունի իշխանին և ամուսնացել նրա դստեր՝ Լատավրիայի հետ: Բսկ Ատրներսեհի Կղարջք գնալը, փաստորեն, պետք է եղած լինի մինչև 787 թ.: “Վրաց Տարեգիրք”-ը հստակ նշում է, որ “դեռևս Ջուանշերի կենդանության օրոք Ադարնասեն փոխանակեց իր իշխանության մեկ երրորդը ... և գնաց Կղարջք ու այնտեղ մահացավ”⁵⁴: Ասվածից կարելի է նաև ենթադրել, որ Ջուանշերը մահացել է Ատրներսեհից առաջ: Արքայազն Վախուշտն Ատրներսեհի մահվան թվական է հայտնում 779-ը (քրոնիկոնի 531 թ.)⁵⁵, այսինքն՝ նա մահացել է Ջուանշերից շուտ: Սակայն Ատրներսեհը չէր կարող այդ թվականին մահանալ, քանի որ նույն “Վրաց Տարեգիրք”-ն այնուհետև հայտնում է, որ

⁵⁰ *Տէ՛ս* Կարտլիս Ըջօւրեբա, ս. 110.

⁵¹ *Տէ՛ս* Վախուշտի Բագրատիոնի. Իստորիա զարտւարս ցարտւարս ցարտւարս ցարտւարս ցարտւարս. Սեբեոս, տարգմանիչ և խմբագիր Կ. Գ. Գրիգորյան, 1976 (*այնուհետև*՝ Վախուշտի Բագրատիոնի), ս. 126.

⁵² Ղևոնդ վարդապետ, էջ 848:

⁵³ *Տէ՛ս* Կարտլիս Ըջօւրեբա, ս. 140.

⁵⁴ Լեոպոյս Կարտլի, ս. 48.

⁵⁵ *Տէ՛ս* Վախուշտի Բագրատիոնի, ս. 187.

նրանից հետո իշխանությունն անցնում է Ատրներսեհի որդի Աշոտ Կուրապաղատին⁵⁶ (մահ. 826 թ.) (խոսքը՝ Վրաց թագավոր Ջուանշերի իշխանության մասին է): Հետևաբար, եթե Ատրներսեհը մահացել էր Ջուանշերից առաջ, ապա ինչպե՞ս էր վերջինիս իշխանությունն անցել Ատրներսեհին, որից հետո էլ սրա որդուն՝ Աշոտ Կուրապաղատին: Ուստի մնում է ենթադրել, որ Ջուանշերը, ամուսնանալով Ատրներսեհի դուստր Լատավրիայի հետ, մահացել է իր աներոջից շուտ, և իշխանությունն անցել է նախ աներոջը՝ Ատրներսեհին, ապա՝ աներորդուն՝ Բագրատունի տան ներկայացուցիչ Աշոտ Կուրապաղատին: Դրանով էլ ընդհատվել է Վրաց Խոսրովյան դինաստիայի իշխանությունը և հիմք է դրվել Բագրատունիների վրացական ճյուղի իշխանությանը: Իսկ Վախուշտի նշած 779 թ. հնարավոր է, որ մահացել է Ատրներսեհի հայր Վասակը, ով վրացական աղբյուրներում նույնացվել է որդու հետ և կոչվել՝ Ատրներսեհ: Փաստորեն, Բագրատունի իշխանների Տայք և Կղարջք գնալը պետք է տեղի ունեցած լինի մինչ 779 թ.:

Այսպիսով, ելնելով աղբյուրների տեղեկությունների քննությունից, կարելի է պնդել՝ հայ իշխանները 775–779 թթ. միջակայքում են գնացել Տայք, և որ նրանց մի մասը՝ Վասակի ու Ատրներսեհի գլխավորությամբ այնտեղից անցել է Կղարջք, իսկ մյուս մասը՝ Աշոտ Մսակերի գլխավորությամբ, մնացել Տայքում՝ հիմնելով Կալմախ ամրոցը: Ատրներսեհը, Կղարջքում խնամախանալով Ջուանշերի հետ, ստանալով որոշ տիրույթներ, սկիզբ է դնում նոր իշխանական հարստության՝ Բագրատունիների վրացական ճյուղի գլխավորությամբ, որը հիմնադրվել է մինչ Ջուանշերի մահը, այսինքն՝ 787 թ.: Այն բռնեց հզորացման ուղին Ատրներսեհի որդի Աշոտ Բագրատունու օրոք: Այդ իշխանությունն է, որ վրաց պատմագիտական գրականությունն անվանում է «Տառ-Կղարջեթիի» (Տայք-Կղարջքի) կամ «Քարթվելական թագավորություն», նույնիսկ՝ «Իբերական թագավորություն»⁵⁷:

Լիանա Նազարյան – գիտական հետաքրքրությունները՝ պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություններ: Հեղինակ է շուրջ 10 հոդվածի: Lian_nazaryan@mail.ru

⁵⁶ *St' u Kartlis Cxovreba*, c. 140.

⁵⁷ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტომი II, ტფილისი, 1973, გვ. 445; М. Лордкипанидзе. Из истории грузино-византийских взаимоотношений на грании X–XI вв., საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, II, თბილისი, 1972, c. 31.

REFERENCES

- A. Ye'gh'iazaryan.** Hay Bagratunineri terut'yuny (885-905 t't.), (Patmaash'xarhagrakan usumnasirut'yun), Ye'rev'an, 2011 (In Armenian).
- A. Ye'gh'iazaryan.** Tayqi ish'xanut'yunə Hay Bagratunineri terut'yan hamakargum, "PBH", 2008, t'iv 3 (In Armenian).
- A. Ter-Gevondjan.** Armenija i Arabskij xalifat, Jerevan, 1977 (In Russian).
- A. Ter-Gh'evondyan.** Hayastanə VI-VIII darrerum, Ye'revan, 1996 (In Armenian).
- A. Ter-Gh'evondyan.** Arminiayi vostikanneri zh'amanakagrut'yunə, "Hodvac'neri zh'ogh'ovac'u", Ye'rev'an, 2003 (In Armenian).
- Hamar'ot Patmut'iun Vrac ənc'aye'al Juansh'eri patmch'i, Venetik, 1884 (In Grabar).
- Havaqumn patmutean Vardanay vardapeti lusabaneal, i Venetik, 1862 (In Armenian).
- Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle par M. Brosset, 1re partie, S.-Petersbourg, 1849
- Kartlis Cxovreba.** Istorija Gruzii, glavnyj redaktor R. Metreveli, Tbilisi, 2008 (In Russian).
- Ljetopis Kartli.** Perjevod, vvedjenje i primjehanije G.V. Culaja, Tbilisi, 1982 (In Russian).
- Matjeana Kartlisa.** pjerjevod, vvedjenje i primjehanije M. D. Lordkipanidzje, Tbilisi, 1976 (In Russian).
- M. Lordkipanidzje.** Iz istorii gruzino-vizantiskix vzaimootnoshenii na granij X-XI vv., Saqart'velos feodaluri xanis istoriis sakitxebi, II, T'bilisi, 1972 (In Russian).
- N. Adonc.** Ye'rker, h. A, Ye're'van, 2006 (In Grabar).
- Patmabanutiun Gh'evondeay Meci vardapeti Hayoc, vor yagh'ags ereveloyn Mahmeti ev zkni norin, tevorpes yev' kam vorov orinakav tirecin tiezeray, yev's ar'avel te Hayoc azgis, Matenagirq Hayoc, h. Z, Y. dar, Antilias-Libanan, 2007 (In Grabar).
- "Qart'lis Cxovrebayi" kam Vrac patmut'yan hin hayeren t'argmanut'yunə, vraceren bnagirə yev' hin hayeren t'argmanut'yunə usumnasirut'yamb yev bar'grqov luys ənc'ayec Ilia Abuladz'en, T'bilisi, 1953 (In Armenian).
- Qart'lis Cxovreba.** teqsti dadgenili kxvela dzirit'adi xelnac'eris mixedvit' S. Kxauxch'ish'vilis mier, t. I, T'bilisi, 1955 (In Georgian).
- Saqart'velos istoriis narkvevebi, t. II, T'bilisi, 1973 (In Georgian).
- Step'anosi Taronecvoy Asogh'kan Patmut'iun tiezerakan, S. Peterburg, 1885 (In Grabar).
- Vaxushti Bagrationi.** Istorija carstvo gruzinskogo, pjerjevod, snadbil prjedislovijem, slovarjami i ukazatjeljem N.T. Nakashidzje, Tbilisi, 1976 (In Russian).
- Y. Markuart.** Vrakn Bagratuneac c'agumə, germanerene t'argmanec H. M. Napozean, Vienna, 1915 (In Armenian).

О ДАТЕ УТВЕРЖДЕНИЯ ВЛАСТИ ГРУЗИНСКОЙ ВЕТВИ БАГРАТИДОВ В ТАЙКЕ И
КХАРДЖКЕ

ЛИАНА НАЗАРЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: Багратиды, Тайк, Кхарджк, Арчил II, Ашот Мясоед, Атрнерсех, Багревандская битва, Джуаншер.

В 774–775 гг., после поражения в битве Багреванда, понесенного от арабов, одна ветвь Багратидов утвердилась в Тайке и соседнем Кхарджке, создав линию грузинских Багратидов. Из письменных источников следует, что сын Армянского князя Ашота Слепого Васак и его сын Атрнерсех после битвы с Ашотом Мясоедом ушли в Тайк. Ашот Мясоед поселился там, а Васак и Атрнерсех ушли в Кхарджк и, получив от сына грузинского царя Арчила II Джуаншера некоторые области, создали грузинскую ветвь Багратидов. Вышеуказанные события имели место в 775–779 гг.

Лиана Назарян – младший научный сотрудник отдела истории средних веков Института истории НАН РА. Научные интересы: историко-географические исследования. Автор около 10 статей. Lian_nazaryan@mail.ru

ON THE DATE OF THE ESTABLISHMENT OF POWER BY THE GEORGIAN BRANCH OF THE
BAGRATUNI IN TAYK AND KG HARJK

LIANA NAZARYAN

Summary

Key words: Bagratuni, Tayk, Kgharjk, Archil II, Ashot The Meat Eater, Adrnerseh, Bagrevand battle, Juansher.

After the defeat in the Bagrevand battle of 774–775, a branch of the Bagratuni settled down in Tayk and the neighbouring Kgharjk laying the foundation of the Georgian Bagratuni. From the examination of the source data it becomes clear that after the battle, Vasak – the son of the Armenian prince Ashot the Blind, and his son Adrnerseh withdrew to Tayk simultaneously together with Ashot Msaker (Ashot The Meat Eater). The latter settled there while Vasak and Adrnerseh headed towards Kgharjk and received lands from Juansher, the son of the Georgian king Archil II and established the Georgian branch of the Bagratuni. All this happened to be between the years of 775–779.

Liana Nazaryan – Junior Researcher at the NAS RA Institute of History, Department of Middle Ages History. Scientific interests: historical-geographical studies. Author of 10 scientific articles. Lian_nazaryan@mail.ru